

วิจารณ์หนังสือ : Book Reviews

จิตว่าง*

Chitwang

ผู้เขียน: พุทธทาสภิกขุ

Author: Buddhadasa Bhikkhu

เนติพล ภูเมฆ

Netipol bhumek

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Khon Kaen Campus, Thailand

Corresponding Author, E-mail: Netipolp@gmail.com

1. บทนำ

หนังสือเรื่อง“จิตว่าง” เป็นหนังสือที่เขียนโดยพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) มีการตีพิมพ์แล้วหลายครั้ง จัดพิมพ์โดยอรุณวิทยา ได้รวบรวมหลักธรรมคำบรรยายของท่านพุทธทาสในโอกาสต่างๆ ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นหนทางสู่ความสุข ถ่ายทอดด้วยสำนวนภาษาที่อ่านง่าย ให้ทั้งความเพลิดเพลินและข้อคิดอันหลากหลาย ซึ่งสามารถนำมาปรับใช้ในการดำเนินชีวิตได้เป็นอย่างดี เพื่อที่จะได้พบความสุขจากการทำงาน เป็นหนังสือที่ได้คัดเลือกธรรมบรรยายบางส่วนจากหนังสือธรรมโฆษณ์ของท่านพุทธทาส โดยเนื้อหาจะกล่าวถึงความสุขในการทำงานทุกชนิดด้วย “จิตว่าง” จิตว่างในที่นี้ไม่ใช่จิตที่คิดนึกอะไร เหมือนคนไม่มีสติสัมปชัญญะ แต่หมายถึงจิตที่ว่างจากโลภะ โทสะ โมหะ ไม่มีความรู้สึกที่เห็นแก่ตัว และจดจ่อกับการทำงาน จิตที่ว่างจากสิ่งต่างๆ นี้จะทำให้สามารถทำงานได้อย่างเต็มที่ เต็มความสามารถ เพราะการทำงานคือหน้าที่ของมนุษย์

ท่านพุทธทาสได้จับหลักพุทธพจน์ที่ว่า “นิพพานํ ปรมํ สុญญํ แปลว่า ความว่างอย่างยิ่งคือพระนิพพาน มาเป็นหลักในการนำเสนอเรื่องจิตว่างของท่าน และคำว่าจิตว่างนี้ ท่านกล่าวว่า ไม่ได้คิดประดิษฐ์หรือยืมคำของใครๆ มาใช้ แต่นำมาจากคำสอนของพระพุทธเจ้าเอง และที่ใช้คำนี้ ก็เพื่อการมุ่งถึงความสนใจของผู้ฟังให้เข้าสู่ประเด็นได้โดยเร็ว คือ การย้อนกลับไปสู่ภาวะแห่งความเป็นจิตว่างโดยตรง ดังนั้น

---

*ได้รับบทความ: 22 มีนาคม 2562; แก้ไขบทความ: 23 ธันวาคม 2562; ตอรับตีพิมพ์: 25 ธันวาคม 2562

คำว่า สุนฺญตา หรือจิตว่างนี้ ไม่ได้แปลว่า จิตที่ไม่คิดนึกอะไรเลย แต่ความว่างสำหรับจิตว่าง คือจิตที่ว่างจากความยึดถือว่าเป็นตัวกูของกู และคำว่า จิตว่าง ที่แปลมาจากคำว่า สุนฺญตา เพราะเป็นจิตที่ประกอบด้วยสุนฺญตา คือความว่าง

จากการตีความหรืออธิบายหลักพุทธธรรม เพื่อให้สามารถที่จะสนองตอบต่อเจตนารมณ์ที่เป็นเป้าหมายรวม ทำให้แนวคิดจิตว่างมีรูปแบบ-เนื้อหาทั้งในส่วนของทฤษฎีวิธีปฏิบัติที่ผิดแผกแตกต่างไปจากแนวทางเดิมของกระแสหลักเถรวาท จิตว่างจึงอาจจะเท่ากับการเสนอแนวทางปฏิรูปพระพุทธศาสนาอย่างเถรวาทให้แก่สังคมไทยปรีชา

2. โครงสร้างและเนื้อหา

หนังสือเรื่องจิตว่าง เป็นการรวบรวมหลักธรรมคำบรรยายของท่านพุทธทาสในโอกาสต่างๆ ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นหนทางสู่ความสุข ถ่ายทอดด้วยสำนวนภาษาที่อ่านง่าย ให้ทั้งความเพลิดเพลินและข้อคิดอันหลากหลาย ซึ่งสามารถนำมาปรับใช้ในการดำเนินชีวิตได้เป็นอย่างดี เพื่อที่จะได้พบความสุขจากการทำงาน เป็นหนังสือที่ได้คัดเลือกรวมบรรยายบางส่วนจากหนังสือ ธรรมโฆษณ์ ของท่านพุทธทาส โดยเนื้อหาจะกล่าวถึงความสุขในการทำงานทุกชนิดด้วย “จิตว่าง” จิตว่างในที่นี้ไม่ใช่จิตที่คิดนึกอะไร เหมือนคนไม่มีสติสัมปชัญญะ แต่หมายถึงจิตที่ว่างจากโลภะ โทสะ โมหะ ไม่มีความรู้สึกที่เห็นแก่ตัว และจดจ่อกับการทำงาน จิตที่ว่างจากสิ่งต่างๆ นี้จะทำให้สามารถทำงานได้อย่างเต็มที่เต็มความสามารถ เพราะการทำงานคือหน้าที่ของมนุษย์

หนังสือเรื่องจิตว่าง มีโครงสร้างและลำดับเนื้อหา ดังนี้

1. การทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่าง
2. ทำไมจึงใช้คำว่าจิตว่าง
3. ปัญหาเกี่ยวกับการทำงานด้วยจิตว่าง
4. ปัญหาเกี่ยวกับการทำงานด้วยจิตว่าง (ต่อ)
5. แต่งงานกับสุนฺญตา
6. ทำงานด้วยจิตว่าง
7. การเป็นอยู่ด้วยจิตว่างจะสำเร็จประโยชน์ได้โดยวิธีใด (ต่อ)
8. ความว่างจากกิเลส

ในการยกประเด็นเรื่องความว่างในการแสดงธรรมเนื่องในวาระสำคัญ ดังนี้

วันมาฆบูชา ว่า การเห็นสุนฺญตา คือคุณธรรมของพระอรหันต์ การหลุดพ้นเพราะความไม่ยึดมั่นถือมั่น คือความเป็นพระอรหันต์ หรือการเข้าถึงธรรมะของพระอรหันต์คือการมีจิตว่าง คือว่างจากความยึดมั่นถือมั่นตัวกูของกู

วันอาสาฬหบูชา ว่า การแสดงธรรมจักรคือการใช้ธรรมจักรตัดความยึดมั่นถือมั่น การดับทุกข์ คือการดับตัวกูของกูเสีย หรือธรรมะอันเป็นอุบาย ดับทุกข์ก็คือสัจธรรม คือความเห็นที่เห็นโลกเป็นของว่างนั่นเอง วันวิสาขบูชา ว่าการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าคือการตรัสรู้ทั่วธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น และเน้นว่าหัวใจของพระพุทธศาสนา คือความไม่ยึดมั่นถือมั่น

ในการแสดงธรรมอื่นๆ ก็มุ่งเน้นเรื่องการละความยึดถือ เพื่อการมีจิตว่างทั้งสิ้น เช่น ขรรวาสธรรม คือสัจธรรมกับขรรวาส โดยชี้ให้เห็นว่า ชีวิตของความเป็นขรรวาสนั้นมากและเต็มไปด้วยปัญหานานัปการ จึงจำเป็นต้องมีจิตว่าง คือการมีจิตที่เต็มอยู่ด้วยสติปัญญา จึงจะแก้ปัญหาวินิจฉัยได้ ดังนั้น การทราบถึงสมมติฐานต่าง ๆ ของท่านพุทธทาส จะทำให้เข้าใจการอ่านและการเข้าใจพระไตรปิฎกที่สะท้อนแนวคิดเรื่องจิตว่างของท่านได้ง่ายและชัดเจนขึ้น และหากทุกฝ่ายยอมรับว่า การดับทุกข์ คือหัวใจของพระพุทธศาสนา ก็อาจใช้สิ่งนี้เป็นเกณฑ์ในการประเมินแนวคิดเรื่องจิตว่างของท่านพุทธทาส

แนวคิดเรื่องจิตว่าง จึงมีประเด็นให้ตรวจสอบวิเคราะห์ในส่วนที่เกี่ยวข้องด้วยจิตประภัสสร ว่าเป็นศักยภาพในการบรรลุธรรมจริงหรือ จิตที่มีสมาธิอยู่ด้วยการทำงานจะสามารถเข้าถึงปัญญาวิมุตติคือหยั่งรู้ร้อยสัจในคราวเดียวกันได้หรือ และจิตว่างมีบทบาทในการหลปฎิรูปพระพุทธศาสนาอย่างไร

3. ทศนะวิจารณ์หนังสือ

ผู้วิจารณ์ได้ยกเอาเฉพาะประเด็นที่เห็นว่าสำคัญและน่าศึกษามาวิจารณ์ ซึ่งทั้งนี้อาจจะยังไม่ครบถ้วนทุกประเด็น แต่ก็เชื่อว่าคงจะเป็นประโยชน์ไม่มากนักน้อย ดังนี้

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวว่า คำว่า “สัจธรรม” เป็นธรรมะที่อยู่ในฐานะสูงสุดในพระพุทธศาสนา มีปรากฏในอังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต และในสังยุตตนิกาย นิทานวรรค ส่วนท่านพุทธทาส ได้กล่าวถึงเรื่องธรรมะอันเกี่ยวเนื่องด้วยสัจธรรม หรือตัวสัจธรรม (สัจธรรมปฏิบัติสังยุตต) ว่า “ธรรมะเรื่องใหม่ๆ ขึ้นหลังๆ ที่มีขึ้นมาคืออะไร คือสุดตันตะทั้งหลายเหล่าใด ซึ่งพวกกวีปราชญ์ทำขึ้นเป็นคำร้อยกรองในลักษณะกาพย์ วิจิตรไพเราะด้วยตัวอักษร ตัวพยัญชนะอยู่นอกแถว ไม่เนื่องด้วยสัจธรรม ขอให้คำอ่านนอกแถวของสัจธรรมไม่เนื่องเฉพาะด้วยสัจธรรมแล้ว ก็เป็นสวากาสิตา เป็นภาสิตของสวากันหลังๆ นี่คือของใหม่ ธรรมะใหม่และดำ และไม่ใช้ตถาคตภาสิต ถ้าเป็นตถาคตภาสิตต้องด้วยสัจธรรม” (Buddhadhasa Bhikkhu, 1976 : 304)

ท่านพุทธทาสได้บรรยายว่า การบวชคือการพักผ่อนทางวิญญาณ การที่จะพักผ่อนทางวิญญาณได้นั้น จิตจะต้องมีความว่างจากตัวกูของกู เมื่อใดมีความว่างจากตัวกู เมื่อจิตจะมีสติปัญญาอย่างเต็มที่ได้นั้น ยกตัวอย่างการเป็นอยู่และการทำงานด้วยจิตว่างของพระพุทธเจ้าและนักวิทยาศาสตร์ของโลก ที่เรียกว่า “สัจธรรมวิหารธรรม” คือ การเป็นอยู่ด้วยสติสัมปชัญญะ ที่มองเห็นทุกสิ่งนั้นว่างจากความหมายแห่งตัวตน ดังพระพุทธเจ้าตรัสแก่พระอนนทว่าเรื่องการอยู่ด้วยสัจธรรมวิหารธรรม”

การศึกษาแนวทัศนะเรื่องจิตว่าง เพื่อหาบทนิยาม ได้พบว่า ท่านพุทธทาสได้ให้นิยามพร้อมอธิบาย เป็นเบื้องต้นของจิตว่าง ปรากฏในปาฐกถาธรรมเรื่องหมวดธรรมที่จะพึงใช้ในการทำงานด้วยจิตว่างว่า “ความหมายของคำว่า จิตว่าง ในที่นี้ หมายถึงจากกิเลส, ว่างจากความรู้สึกว่า ตัวเรา หรือ ตัวกู....เมื่อ จิตว่างจากความรู้สึกที่เป็น concept ว่า “ตัวเรา” สิ่งที่เราเรียกว่า “ตัวเรา” ซึ่งเป็นมายานั่น ก็ไม่มี ก็เหลือ อยู่แต่จิตนั้น ต่อเมื่อใดได้มีอะไรมากระทบ เกิดความรู้สึกไปในทางกิเลสตัณหาอุปาทานเป็นตัวเราเป็นของ เรา เป็นเรื่องได้เป็นเรื่องเสีย, เป็นเรื่องรัก โกรธ เกลียด กลัว อะไรทำนองนี้แล้ว จึงจะเรียกว่า จิตประกอบ อยู่ด้วยอุปาทานที่เรียกว่าตัวเรา อย่างนี้เรียกว่าจิตไม่ว่าง เพราะจิตมีตัวเรา”(Buddhadhasa Bhikkhu, 1995 : 112)

ประเด็นปัญหาการตีความเรื่องจิตว่าง ยังมีคนส่วนมากเข้าใจกันเป็น 2 พวก คือ

1. พวกที่เข้าใจว่า จิตของคนเรารุ่นอยู่เสมอ เพราะจะต้องนึกถึงเรื่องราวต่างๆ ตลอดเวลา ยิ่ง ฆราวาสแล้วจะหาจิตว่างได้อย่างไร ?

2. พวกที่เข้าใจว่า ธรรมดาของจิตนั้นว่างเป็นปกติอยู่แล้ว หากแต่ความวุ่นเฟื่องเกิดขึ้นมา แทรกแซงบางคราวเท่านั้น ก็ขึ้นอยู่กับบุคคลนั้นกระทำผิดพลาดในเรื่องนี้อย่างไร?

การใช้คำว่า “จิตว่าง” ไม่มีมาในพระไตรปิฎก เป็นคำที่ท่านพุทธทาสบัญญัติขึ้นมาใช้ เพื่อแทน คำว่าสุญญตาอย่างเป็นระบบ ทั้งในส่วนทฤษฎี วิธีการสอน และนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน เมื่อนำเสนอต่อสาธารณชนแล้ว ก็ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์อย่างกว้างขวาง ทั้งในแง่ของการยอมรับและการ คัดค้าน อย่างไรก็ตาม ในการนำเสนอแนวทัศนะเรื่องจิตว่างอย่างเป็นระบบเป็นขั้นตอน ท่านพุทธทาสจะ เกริ่นนำด้วยการกล่าวถึงโลกกับธรรมชาติของสิ่งทั้งปวงหนึ่ง จิตและการปรุงแต่งตามกระแสปฏิบัติสมุ ปบาทหนึ่ง

วิธีในการตัดตอนกระแสปฏิบัติสมุปบาทอันเป็นที่มาของจิตว่างในเชิงทฤษฎีหนึ่งและในเชิง ประยุกต์ปฏิบัติ ดังนี้

1. จิต: ธรรมชาติดั้งเดิมและการปรุงแต่ง ท่านพุทธทาสได้อ้างถึงพระพุทธานุญาตเพื่อยืนยันว่า แท้จริงจิตของคนเรานั้นเป็นธรรมชาติประภัสสร ในความหมายว่าเปี่ยมไปด้วยสติปัญญาอันเป็นธรรมชาติ ดั้งเดิมเป็นสติปัญญาที่จะให้เข้าถึงความเป็นจริงของสิ่งทั้งปวง รวมทั้งที่สำคัญที่สุด คือทุกข์และวิธีการดับ ทุกข์ แต่ที่คนเราทุกข์นั้น ก็ด้วยตัวจิตนั้นมักหลงไปกับการปรุงแต่ง ขณะเมื่อได้ปะทะกับโลกผ่านผัสสะ จิตมักปรุงแต่งต่อเป็นเวทนา แล้วติดด้วยเวทนานั้น จนกลายเป็นต้นหาความอยากขึ้น ซึ่งนำไปสู่อุปาทาน การยึดมั่นถือมั่นเป็นตัวตน-ของตนขึ้น ต้นหาอุปาทานจึงเป็นสิ่งที่มาห่อหุ้มให้จิตนั้นหมองเศร้าไม่ ประภัสสรดังธรรมชาติดั้งเดิม จากพระพุทธานุญาต “ปภัสสรमितฺถํ ภิกฺขเว จิตฺตํ อาคณฺตุเกหิ อุปกิเลเสหิ อุปกิเลฏฺฐิ” ท่านพุทธทาสตีความว่า จิตของคนเรามีความเป็นประภัสสรเป็นพื้นฐาน แต่เพราะมีกิเลสเข้า ครอบงำ จึงทำให้เศร้าหมองเป็นทุกข์ ท่านขยายความต่อว่า ความเป็นประภัสสรของจิตคือสติปัญญาเดิม

เดิมแท้ที่เป็นคุณสมบัติของจิตเมื่อว่างจากตัวกู” (Buddhadhasa Bhikkhu, 1995: 95) จึงถือได้ว่า “จิตประภัสสรนี้ก็จิตว่างชนิดหนึ่งตามธรรมชาติ, เป็นรากฐานของความว่าง ซึ่งถ้าเรารักษาความเป็นประภัสสรไว้ได้ ก็ไม่ความทุกข์เหมือนกัน” (Buddhadhasa Bhikkhu, 1982 : 874) จิตประภัสสรเป็นจิตที่ว่างจากตัวกูของกู จึงเป็นสติปัญญาที่มีความครบถ้วนสมบูรณ์พร้อมในตัว เป็นศักยภาพที่อยู่ตัวคงที่ไม่อาจเพิ่มพูนให้มากขึ้นหรือลดทอนให้น้อยลงได้ เว้นแต่จะถูกห่อหุ้มบดบังให้หมองเศร้าด้วยกิเลสตัณหา ดังที่กล่าวมาแล้ว และหากจะมีความพยายามฝึกฝนให้ “จิต” คุมีสมรรถนะยิ่งขึ้น ก็เป็นเพียงการเร่งสำรอกสิ่งที่ห่อหุ้มบดบังจิตนั้นออกให้มากหรือหมดสิ้นไป ให้จิตฉายความประภัสสรได้ง่ายขึ้นหรือเร็วขึ้นนั่นเอง จิตที่ว่างจากตัวกูสมบูรณ์อยู่ด้วยสติปัญญาเดิมแท้ของจิต, ปัญญาใหม่ๆ นั้นจะอบรมกันเท่าไรก็ไม่ทำอะไรมากกว่านั้นได้, จะทำได้ก็เพียงแต่ช่วยให้เราทำลายกิเลสได้เร็วเข้า ถ้าเราศึกษาพระไตรปิฎก เรียนศีลสมาธิ ปัญญา ปฏิบัติอย่างมากมายก็ช่วยให้เร็วเข้า ในการที่จะขจัดกิเลสออกไป เพื่อได้จิตเดิมแท้ประภัสสรถาวรมาโดยเร็ว : เพราะว่าทำลายสิ่งทั้งปวง ว่าเป็นความว่าง จิตว่างจึงเป็นรากฐานของการหยั่งเห็นความว่างนั่นเอง (Buddhadhasa Bhikkhu, 1982 : 101)

ในการอ้างอิงเรื่องจิตประภัสสรนี้ ท่านพุทธทาสได้แบ่งนัยสำคัญไว้ 2 ประการ คือ คนเราทุกคนมีศักยภาพจะเข้าถึงพระนิพพาน (แบบนิปริยาย) ได้ทุกขณะในชาติชาติเดียวนี้ หากเพียงแต่ปัจจัยถึงพร้อม หากเพียงแต่ไม่รู้ตัว และเป็นพระนิพพานแบบปริยาย หรือโดยอ้อม ซึ่งเป็นพระนิพพานชนิดชั่วคราวทำนองเดียวกับบัตถกนิพพานหรือวิกขัมภกนิพพาน คืออาจจะหวนคืนกลับไปสู่สภาวะเป็นทุกข์ได้อีก

2. จิตกับการปรุงแต่งในเมื่อธรรมชาติแท้ของจิตเป็นความประภัสสรแล้ว ความทุกข์จะเกิดขึ้นได้อย่างไร ท่านพุทธทาสอธิบายว่า ที่คนเราเกิดเป็นทุกข์ก็เพราะว่า ขณะเมื่ออุปกิเลสมาเยี่ยมเยียนนั้น ตัวจิตหลงไปจับไปปรุงแต่งต่อจากผัสสะ ให้เป็นเวทนาขึ้นแล้วติดอยู่ด้วยเวทนานั้นๆ กลายเป็นความอยากหรือตัวตัณหา ซึ่งจะปรุงแต่งต่อไปอีกเป็นอุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน-ของตน ต่อเป็นภพ-ชาติ-ขารมณะ เป็นทุกข์ในที่สุด ตามขบวนการของปฏิจจสมุปบาท ทุกสิ่งทุกอย่างที่มาของความทุกข์นั้น จึงเนื่องมาแต่การปรุงแต่งของจิตเท่านั้น เป็นการบำรุงบำเรอแก่จิตที่หลงระเหิดไปตามอวิชชาจนบดบังสติปัญญาที่เป็นธรรมชาติเดิมอย่างเป็นประจวบคั่งสติปัญญาที่เป็นธรรมชาติเดิมอย่างเป็นประภัสสร ตรงนี้ท่านจึงได้ตั้งว่าอย่าได้หลงประเด็นไป สิ่งที่ต้องจัดการนั้นไม่ใช่ตัวจิต หากแต่เป็นเจตสิกต่างหาก ตัวจริงแท้ๆ นั้นเราอบรมมันไม่ได้ เพราะมันมีอะไรของมันครบบริบูรณ์เป็นประภัสสร ส่วนที่เราอบรมต่อสู่ฝึกฝนนั้น มันคือส่วนเปลือกผิวนอก คือพวกเจตสิก เพราะฉะนั้นเราควรแก้ไขส่วนที่เป็นเจตสิกให้สูญไป, ให้ปรากฏอยู่แต่เจตสิกฝ่ายที่เป็นกุศล...ถ้าไม่มีความยึดมั่น ก็ไม่มีอะไรที่จะเป็นอกุศลเจตสิกมาบังจิตประภัสสรให้เป็นจิตที่เศร้าหมอง (Buddhadhasa Bhikkhu, 1976 : 98)

3. จิตว่างในเชิงทฤษฎี ในการนำเสนอแนวคิดเรื่อง “จิตว่าง” เมื่อท่านพุทธทาสได้ปูพื้นฐานจากการอธิบายเรื่องสิ่งทั้งปวง (รวมทั้งจิต) มีธรรมชาติเป็นความว่าง สืบต่อด้วยธรรมชาติของจิต นอกจากจะว่าง

แล้ว ยังมีธรรมชาติแต่ดั้งเดิมเป็นประภัสสร กล่าวคือมีสติและปัญญาที่รู้เท่าทันความจริงที่ว่า สิ่งทั้งปวงโดยพื้นฐานมีธรรมชาติเป็นความว่าง ท่านพุทธทาสได้วิเคราะห์แยกแยะให้เห็นว่า แท้จริงในตัวยากนั้นมันมี “ตัวผู้อยาก” อยู่และเพราะมี “ตัวผู้อยาก” ความอยากหรือตัณหาจึงมีขึ้น ถ้าตัด “ตัวผู้อยาก” ทิ้งไปได้ ความอยากก็ไร้ความหมายทันที เพียงเท่านั้นก็จะเข้าสู่ภาวะการเป็นอยู่ด้วยความว่างคือจิตว่าง การสร้างจิตว่างในทัศนะท่านพุทธทาสภิกขุ กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือการตัดตอนกระแสปฏิเจสมุขปาหไม่ให้มีการอาศัยการเกิดเกิดขึ้น ซึ่งกระทำได้ “ตรงที่ไม่ให้ผัสสะปรุงเวทนา หรือถ้าพลัดตรงนั้นก็ให้มาทำตรงที่ไม่ให้เวทนาปรุงเป็นตัณหา” (Buddhadhasa Bhikkhu, 1976 : 46) เมื่อไม่ให้มีเวทนามันก็ไม่อาจมีตัณหาได้เมื่อไม่มีตัณหาไม่มีอุปาทาน ในทางกลับกันหากไม่ยึดมั่นถือมั่นในตัวตน-ของตน หรือคือ “จิตว่าง” ตามที่ท่านพุทธทาสเรียกขานตัณหาที่ไร้ความหมาย เพราะไม่มีตัวผู้อยากเสียแล้ว ก็ไม่อาจปรุงแต่งต่อเป็นอะไรได้อีกต่อไป แม้แต่ความทุกข์

ท่านพุทธทาสภิกขุได้นำเสนอจิตว่างในเชิงทฤษฎี เป็นกระบวนการปฏิบัติจิตว่าง ดังนี้

1. จิตว่างกับการปฏิบัติทั้งหมดของพุทธทาส ท่านพุทธทาสนำเสนอว่า หลักพุทธธรรมซึ่งครอบคลุมทั้งปริยัติ, ปฏิบัติและปฏิเวธนั้น สรุปลงได้ด้วยพระพุทธานุญาตเพียงข้อเดียวคือ “สพเพ ธมมา นาลอภินิเวสยา” แปลว่า “ธรรมทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น” ซึ่งท่านถอดรูปออกมาเป็นหลักแห่งการปฏิบัติอย่างสั้น ๆ ว่า (ให้มีความรู้สึกอยู่ด้วยว่า) “ไม่มีอะไรที่น่าเอา ที่น่าเป็น” (Buddhadhasa Bhikkhu, 1996 : 79) ท่านอ้างถึงที่มาของการกล่าวว่าพระพุทธานุญาตที่ว่านี้รวมใจความทั้งหมดทั้งสิ้นของพุทธธรรมเข้าถึงใจความหลักปฏิบัติชนิดรวบรัดที่สุดของพุทธศาสนา พุทธทาสเข้าใจว่า ข้อความในพระไตรปิฎกตรงนี้สามารถสรุปใจความสำคัญได้ว่าการทำจิตให้ว่าง คือใจความทั้งหมดของพุทธศาสนา

2. จิตว่างเป็นเรื่องที่อยู่ในวิสัยปฏิบัติแม้สำหรับปุถุชน ท่านพุทธทาสกล่าวยืนยันว่า พระพุทธเจ้าเมื่อตรัสถึงธรรมะที่ใช้สำหรับดับทุกข์ได้เด็ดขาดนั้น ไม่เคยเจาะจงตรัสให้พระสาวกฟังเท่านั้น แม้เป็นฆราวาสผู้ครองเรือนหากถามถึงก็ทรงเทศนาโปรดด้วยธรรมะข้อเดียวกันทั้งสิ้น

ท่านพุทธทาสได้อ้างเหตุการณ์ในสังยุตตนิกาย เรื่องที่มีฆราวาส-คหบดีกลุ่มหนึ่งได้ไปทูลขอธรรมะที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่พวกที่ครองเรือนโดยเฉพาะ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบด้วยสุญญตาสูตรแต่เหล่าฆราวาสก็ว่ายากเกินไป ก็ทรงลดลงมาให้เป็นเพียงเรื่องโศดาปัตตยัคะตรงนี้ท่านพุทธทาสมองว่าพระพุทธเจ้า “ต้ม” พวกฆราวาสเข้าให้แล้ว เพราะก็ยังเป็นเรื่องสอนให้มองเห็นความไม่น่ายึดมั่นถือมั่นตามหลักสุญญตาอยู่นั่นเอง เป็นเรื่องที่อาตมาเคยเล่าให้ฟังหลายครั้งหลายหนในที่ว่าที่มีฆราวาส คหบดีพวกหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าและทูลขอเรื่องที่จะได้รับธรรมะที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลตลอดกาลนาน แก่พวกฆราวาสที่ครองเรือน แอ้ออยู่ด้วย บุตร ภรรยา ลูกไล่กระแจะจันทน์ของหอม พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสสูตรนี้ คือสูตรเรื่องสุญญตา เมื่อว่ามันยากไปก็ทรงลดลงมาเพียงเรื่องโศดาปัตตยัคะ คือข้อมูลข้อปฏิบัติเพื่อความเป็นพระโศดาบัน กล่าวคือให้เข้าถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ให้จริงแล้วก็มีศีลชนิดที่เป็นอริ

ยกันตศีลคือเป็นที่พอใจของพระอริยเจ้าได้จริงแต่แล้วกลับกลายเป็นว่าถูกพระพุทธเจ้าล่อเข้าบ่วง เข้ากับของพระองค์ได้สนิท พุทธอย่างโง่ทวนๆ ของพวกเราคือว่า พระพุทธเจ้าท่านถามคนพวกนี้ได้สนิท คือว่าเขาไม่เอาเรื่องสุญญตาให้คนเหล่านี้ไป ให้เขาไปทำอย่างไรที่จะเข้าไปถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ที่แท้จริง และมีศีลที่เป็นที่พอใจของพระอริยเจ้าได้ มันก็มีแต่เรื่องนี้ คือมองเห็นความไม่น่ายึดมั่นถือมั่นไปเรื่อยๆ (Buddhadhasa Bhikkhu, 1992 : 112)

ทัศนะส่วนตัวของท่านพุทธทาสเอง ท่านเห็นว่า เรื่องสุญญตาธรรมหรือธรรมะสูงสุดชนิดใช้ดับทุกข์ได้เด็ดขาดนั้น เป็นธรรมะที่จำเป็นสำหรับฆราวาสอย่างยิ่งทั้งนี้เพราะฆราวาสนั้นเปรียบเหมือนผู้ที่อยู่กลางกองเพลิงแห่งทุกข์จึงทุกข์กว่าใครทั้งหมดแนวคิดเรื่องจิตว่างจึงมุ่งเน้นไปที่ “วิธีปฏิบัติอย่างไรจึงจะสำเร็จประโยชน์แก่คนทุกๆ ไปทุกคน แม้ที่มีการศึกษาน้อย แม้ที่ไม่ได้เล่าเรียนปริยัติโดยตรง” (Buddhadhasa Bhikkhu, 1992 : 112) นอกจากนี้ ท่านพุทธทาสยังได้ชี้ให้เห็นว่า แท้จริงการปฏิบัติสู่จิตว่าง ก็ไม่ต่างจากการปฏิบัติอย่างวิปัสสนากรรมฐาน โดยเฉพาะตรงที่ที่สุดแล้วก็ต้องลงเอยด้วยการเข้าถึงปัญญาวิมุตติอย่างเดียวกัน คือการใช้ปัญญาเข้าไปถึงสุญญตาคือความว่าง ซึ่งท่านอ้างว่าเป็นอย่างเดียวกันกับการเป็นอยู่ด้วยความรู้สึกที่ไม่มีอะไรที่น่าเป็น ที่น่าเอาจริงของแนวคิดจิตว่าง ท่านกล่าวว่า เมื่อผ่านอาการว่างจากความรู้สึกยึดมั่นว่าตัวตนว่าของตนแล้ว จิตจะเข้าถึงความว่าง เพราะได้มองเห็นสิ่งทั้งปวงตามลักษณะที่ถูกต้องของมันว่า “ไม่มีส่วนไหนที่มีความหมายของคำว่าตัวตนหรือของตนเลย”(Buddhadhasa Bhikkhu, 1992 : 110) (โลกและสิ่งที่ปวงนั้นมีธรรมชาติเป็นความว่าง) จิตจะมีใช้เพียง “เข้าไปรู้ต่อความกว้าง” แต่จะเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับความว่าง ซึ่งเป็นธรรมชาติแท้ของจิตอยู่แล้วนั่นเอง เรื่องของสุญญตาธรรมจึงสามารถนำมาใช้เป็นประโยชน์แก่วงศ์เหล่าพวกฆราวาสได้ด้วย พระนิพพานก็เช่นเดียวกัน หากขยายความออกได้ชัดๆ ว่า คือการว่างจากกิเลสที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ การว่างนั้นหากว่าเด็ดขาด ก็คือนิพพานเต็มขั้นไม่มีข้อสงสัย หากว่างอยู่บ้างคือ ว่างมากว่างน้อย ว่างได้เป็นบางเวลาบางโอกาส

ท่านพุทธทาสเห็นว่า นั่นก็เป็นการได้อยู่ในขอบวงของนิพพาน เช่นกัน กล่าวคือ เป็นนิพพานในระดับหนึ่ง ในทางปฏิบัติหากจะเทียบเคียงกับพระบาลี ก็สามารถอธิบายให้สอดคล้องได้ว่า ถ้าเห็นเนกขัมมธาตุ คือรู้เท่าทันอารมณ์ ไม่ให้อารมณ์รัก-เกลียดครอบงำก็สามารถออกจากกาม-กามารมณ์ได้ เช่นเดียวกับเห็นรูปธาตุ ไม่หลงติดสุขในรูปมาน ก็โน้มนำไปสู่การอยู่เหนือรูป และสุดท้าย การไม่ยึดติดกับสิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่งต่างๆ ไป อันได้แก่ สังขตธรรมทั้งฝ่ายกุศลธรรมและอกุศลธรรม เมื่อนั้นก็จะเข้าถึงนิโรธธาตุ ธาตุอันเป็นเหตุให้ออกจากสังขต “เป็นนิพพานธาตุ คือเป็นที่ดับสิ้นแห่งตัวกูและของกู” (Buddhadhasa Bhikkhu, 1992 : 126) ท่านพุทธทาสชี้ว่า นิพพานหรือความว่างตามความเข้าใจความเข้าใจของท่าน เป็นสิ่งที่มีให้เราดูได้ สัมผัสได้ แม้เป็นปุถุชนอยู่อย่างนี้ และเพราะความว่างนั้น มันมีทั้งแบบที่กลับไปกลับมากับความไม่ว่าง อย่างตึงตังวิมุติหรืออย่างวิกขัมภณวิมุติ จะมีก็แต่ส่วนสมุจเฉทวิมุติเท่านั้นที่เมื่อบรรลุแล้ว “หมายถึงว่าได้ทำลายโลภะ โทสะ โมหะ ความยึดมั่นถือมั่นว่าตัวตนได้เด็ดขาด” (Buddhadhasa

Bhikkhu, 1992 : 112) ไม่มีการหวนกลับสู่ความวุ่นอีกต่อไป เมื่อเป็นเช่นนี้ ท่านพุทธทาสจึงแนะนำให้ผู้คน ชิมความว่างไปเรื่อย ๆ โดยการทำอานาปานสติเป็นต้น ที่สุดจะเห็นโทษของการยึดมั่นถือมั่น และเมื่อนั้น จะเข้าใจความว่างและพอใจในความว่างนั้น จิตก็จะว่างขึ้นมาได้ทันที และเมื่อว่างจากกิเลสทั้งปวงที่เป็น เหตุแห่งทุกข์ ก็ว่างจากทุกข์ทั้งปวงโดยปริยาย

3. จิตว่างกับการประยุกต์ใช้ในการทำงานประจำวัน ในการแจ้งให้เห็นว่า แนวคิดเรื่องจิตว่าง เป็นแนวคิดที่ประยุกต์ใช้กับการทำงานในชีวิตประจำวันแม้เป็นปุถุชนได้จริง ท่านแสดงความเห็นพ้องเป็น เบื้องต้นว่าชีวิตอยู่ด้วยการทำงาน และคนเรานั้นมีปัญหาสำคัญก็เรื่องการทำงาน และเพราะคนเราไม่รู้วิธีการ ทำงานที่ถูกที่ควร เลยต้องตกอยู่ในภาวะบีบคั้นเป็นคั้นเป็นทุกข์ด้วยงานนั้น ท่านชี้แนะทางแก้ว่า เริ่ม ด้วยการมองให้รู้ว่า งานเป็นทุกข์ได้อย่างไร จะไม่เป็นทุกข์ต้องมองงานอย่างไร จึงจะไม่เป็นทุกข์ด้วยงาน นั้น ซึ่งท่านได้แจกแจงวิธีการสรุปเสร็จเป็นบทกลอน ทำนองเป็นเคล็ดวิธีปฏิบัติไว้ว่า “จงทำงานทุกชนิด ด้วยจิตว่าง ยกผลงานให้ความว่างทุกอย่างสิ้น กินอาหารของความว่างอย่างพระกิน ตายเสร็จสิ้นแล้วใน ตัวหัวใจ” (Buddhadhasa Bhikkhu, 1976 : 230)

ท่านพุทธทาสจะมองว่า ใครมี “ทรัพย์สินสมบัติ” คนนั้นก็ตกนรกทั้งเป็น ทรัพย์สินสมบัตินั้น ผู้คนถือว่าเป็น สิ่งที่ต้องได้มา เป็นผลตอบแทนจากการทำงาน แต่ท่านพุทธทาสกลับบอกว่า การ “มี” นั้นหมายถึง ทุกข์ เพราะมีด้วยอุปาทาน การมีความเห็นที่ถูกคือ ไม่มีตัวกูที่จะมี ทรัพย์สินสมบัติก็ไม่ถูกมี ผู้คนก็ไม่มี ของ ที่ถูกกินก็ไม่มี ไม่มีอะไรก็จะไม่ทุกข์เพราะสิ่งนั้น การเสนอแนวคิดเช่นนี้เท่ากับการฝืนความรู้สึกของผู้คน โดยทั่วไป จึงมักมีการกล่าวแย้งท่านทำนองว่า “ไม่มีความเห็นแก่ตัว แล้วอะไรจะทำงาน อะไรจะเป็นเครื่อง ผลักดันให้ทำงานให้เป็นกำลังใจ ให้ทำงาน” ซึ่งท่านพุทธทาสตอบตามความเชื่อนั้นของท่านว่า ถึงอย่างไร “เรามีความหวัง มีความต้องการ มีอะไร (อย่างกำลังใจ) ได้ ด้วยสติปัญญา คือโดยไม่ต้องยึดมั่นถือมั่น(ได้)” ต้องไม่ลืมว่า “จิตนี้มันว่างจากความยึดมั่นถือมั่นอยู่เป็นประจำเป็นพื้นฐานความยึดมั่นถือมั่นเพิ่งมีมาเป็น ครั้งคราว” ((Buddhadhasa Bhikkhu, 1976 : 229) การทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่าง หมายถึง ทำงานด้วย สติปัญญาบริสุทธิ์ โดยปราศจากความรู้สึกที่เห็นแก่ตัวหรือเป็นไปเพื่อตัวตน-ของตน ท่านพุทธทาสได้ยก ตัวอย่างดาร์วินหรือไอน์สไตน์ว่าทำงานค้นคว้าที่ยิ่งประโยชน์แก่โลกได้ ก็เพราะรู้จักทำงานด้วยจิตว่าง กล่าวคือท่านจะลืมตัวหมด พังคิดแต่กับงานที่ค้นคว้าอยู่อย่างเดียว

4. ตายเสร็จสิ้นแล้วในตัวหัวใจ ตาย ในที่นี้ ท่านพุทธทาสหมายถึง การดับไม่เหลือแห่งความทุกข์ ความร้อน ก็คือเย็นสนิท ซึ่งโยงไปสอดคล้องกับความหมายของ นิพพาน ขณะเดียวกันก็ให้หมายถึงการตาย ของ ตัวกู-ของกู อย่างพระพุทธเจ้านั้น “ตายเสร็จสิ้นแล้วตั้งแต่วันตรัสรู้ที่ต้นโพธิ์คือพุทธวิเศษ ตัวกู-ของกู ท่านตายฉิบ เสร็จแล้วตั้งแต่วันนั้น” (Buddhadhasa Bhikkhu, 1982 : 340)

หากย้อนกลับไปทบทวนมุมมองของท่านพุทธทาสถึงเรื่องปัญหานานาชนิดที่เกี่ยวกับการปฏิบัติ ธรรม ท่านกล่าวว่า ต้นเหตุสำคัญของปัญหาอยู่ที่ ตัวคนหนึ่ง, เกี่ยวกับหลักพุทธศาสนาหนึ่ง, ผลจาก

วัตถุนิยมหนึ่ง และการสอนธรรมะแต่ในส่วนทฤษฎีหนึ่งท่านแจ้งว่า ในเรื่องของคน เนื่องจากมีหลากหลายระดับหลากหลายความคิดอ่าน จึงจำเป็นต้องปรับวิธีการ เนื้อหาให้เหมาะสมเฉพาะกลุ่มๆ ไป ตัวหลักพุทธศาสนาซึ่งต้องมีไว้ครบกับคนทุกประเภท ทั้งพวกที่ยังยึดถือทำนองมีตัวตนกับพวกที่พอพร้อมที่จะถอนตนได้ ซึ่งกลุ่มหลังนี้น้อยและ “หลักพุทธศาสนาที่สอนให้ทำลายตัวกู-ของกูนี้ (ก็) สอนยาก” ทำให้คำสอนในพุทธศาสนาแยกเป็น 2 แบบ ซึ่งขัดกันอยู่ระหว่าง “มีตัว” กับ “ไม่มีตัว” ท่านคิดว่า “ปัญหาเรื่องสัสสตทิจฺจิกแก้มได้มาแต่ครั้งพุทธกาล (ก็เลย) ต้องอนุโลมไป” แต่อย่างไรก็ตาม ท่านถือหลักตัวธรรมะจริงๆ ต้องทวนหรือขัดหรือฝืนต่อกระแสของกิเลสเสมอไป” (Buddhadhasa Bhikkhu, 1979 : 37) ท่านยังกำหนดอีกว่า การมุ่งหวังความอรร่อยที่เกินจำเป็นตามธรรมชาติ (ที่เนื่องมาแต่การยึดมั่นว่ามีตัวตน) คือการหลงติดอยู่ด้วยวัตถุนิยมและเป็นการสำคัญที่ยั่วยุให้คนเห็นแก่ตัว จนคิดเบียดเบียนตนเองผู้อื่น และธรรมชาติแวดล้อม ส่วนการสอนศีลธรรมก็สอนแต่ตัวทฤษฎี ปฏิบัติกลับไม่พูดกัน ทั้งท่านยังเชื่อว่า การรู้นั้นรู้เพียงแค่ว่าปฏิบัติได้ และอย่าหลงผิด การปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ ต้องไม่ใช่เพิ่มทุกข์ หรือหวังนิพพานมิใช่หวังลาภสักการะ การรู้อย่างปรัชญาจะไม่นำไปสู่การปฏิบัติ ทั้งการปฏิบัติต้องก้าวพ้นพิธีต้อง-ไสยศาสตร์ และถ้าไม่มีเคล็ดหรือวิธีลัด การปฏิบัติก็จะงุ่มง่าม

หากประมวลรูปแบบ-เนื้อหาของแนวคิดจิตว่าง ความเข้าใจความเชื่อและการตีความหลักพุทธธรรมรวมถึงเจตนารมณ์และกลุ่มชนที่เล็งเป็นเป้าหมายของการเผยแพร่ธรรมของท่านพุทธทาสเข้าด้วยกันแล้ว จะเข้าใจได้ว่า จิตว่างเป็นการนำเสนอแนวปฏิบัติเพื่อการดับทุกข์อย่างเป็นระบบและมีเป้าหมายรองรับ กล่าวคือ จิตว่างถูกกำหนดรูปแบบ-เนื้อหาขึ้นจากพื้นฐานความเข้าใจความเชื่อในหลักพุทธธรรมของท่านผู้เสนอ รวมกับเจตนารมณ์ในอันที่จะประยุกต์ใช้พุทธธรรมให้มีผลจริงแจ้งในความหมายของการเอื้อประโยชน์กับวิถีชีวิต แม้อย่างพุทธชนซึ่งโยงกลับไปสู่ปัญหาเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม 4 ข้อที่กล่าวมาข้างต้น โยงไปถึงกลุ่มชนที่ท่านเล็งเลือกเป็นกลุ่มเป้าหมาย นำไปสู่การเสนอหลักคำสอนและการอธิบายต่างๆ (ที่เกี่ยวข้องด้วยพุทธธรรมผ่านการตีความใหม่) ที่สามารถประสานกลมกลืนเข้ากับจริตและระบกกุมิปัญญา ทั้งในวิสัยปฏิบัติของกลุ่มเป้าหมายด้วย

4. สรุป

ท่านพุทธทาสได้อธิบายคำว่า สุนฺยตา หรือจิตว่างไว้ทุกแห่งทุกมุม พร้อมทั้งยืนยันว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมทุกเรื่องจะต้องเป็นสุญญตปฏิสัจฺยตฺตา คือธรรมอันเนื่องอยู่ด้วยเรื่องสุญญตาทั้งสิ้น หรือพุทธธรรมในทุกเรื่องเป็นไปเพื่อสุญญตา คือให้ละวางจางคลายจากสิ่งที่ยึดมั่นถือมั่นอันเป็นสาเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวง แนวคิดจิตว่างวางอยู่บนฐานความเชื่ออาศัยจิตประภัสสรที่เชื่อมโยงไปสู่ความคิดที่ว่า คนทุกคนมีศักยภาพในการเข้าถึงพระนิพพานในชาติชาติเดียวนี้ ทั้งได้ขมิลงพระนิพพานอยู่เป็นปกติวิสัย หากแต่ไม่รู้ตัว แม้จิตว่างจะไม่สามารถชี้แสดงถึงศักยภาพนี้ให้เป็นที่ยอมรับกัน หากแต่แนวปฏิบัติที่เสนอให้ฝึก

แผนการทำงานเป็นการปฏิบัติธรรมในคราวเดียวกันนั้น ถือเป็นการสนองตอบต่อพระพุทธประสงค์เป็นที่สุด ที่ต้องการให้พุทธธรรมยังประโยชน์เกื้อหนุนต่อพหุชนเป็นคุณูปการที่ชัดเจนของแนวคิดจิตว่าง

ในการนำเสนอแนวคิดเรื่องจิตว่างของท่านพุทธทาสภิกขุมีสมมติฐาน 3 ประการ คือ (1) แก่นแท้ หรือ หัวใจของหลักพุทธธรรม สรุปลงที่พระพุทธพจน์ว่า “สพเพ ธมมา นาล อภินเวสย : ธรรมทั้งหลายทั้งปวง ไม่ควรยึดมั่นถือมั่น” (2) ธรรมชาติแท้ดั้งเดิมของจิต คือ ความเป็นประภัสสร ได้แก่ ความสะอาด ความสว่าง และสงบ (3) เป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนา คือ พระนิพพานนั้น ต้องอธิบายว่าสามารถเข้าถึงได้ทีละเล็กละน้อย ทั้งนี้ สืบเนื่องจากความเข้าใจเรื่องจิตประภัสสรว่าเป็นศักยภาพของทุกคน พระนิพพานจึงมิใช่สิ่งที่อยู่เกินเอื้อม

จิตสงบกับจิตว่างแตกต่างกันจริง แต่ก็ยังมีผู้ที่เข้าใจผิดอยู่มาก ว่าจิตสงบกับจิตว่างนั้นเหมือนกัน ขอให้พิจารณาว่า จิตของท่านเคยสงบหรือว่างบ้างหรือยัง ถ้ายังขอให้ท่านฝึกสมาธิเพื่อให้จิตสงบ และเจริญวิปัสสนาเป็นการนำพระธรรมคำสอนของพระผู้มี พระภาคเจ้า มาพิจารณาไตร่ตรอง ให้เกิดปัญญาที่รู้แจ้งเห็นจริง เพื่อนำมาชำระกิเลส ความโลภ ความโกรธ ความหลง ให้หมดจากจิตของท่าน และท่านจะรู้ด้วยตัวของท่านเองว่า จิตของท่านว่างจากกิเลส คือความโลภ ความโกรธ ความหลง ในที่สุดท่านก็จะเห็นจิตสงบและจิตว่าง พ้นจากความทุกข์ มีแต่ความสบายตลอดไป

References

- Buddhadasa Bhikkhu. (1992). The core of Buddhism. Bangkok: Thammasapa,
_____. (1976). *Periscope of Emptiness*. Surat Thani : Thammathan Foundation.
_____. (1995). *The Dharma assembly lectures on Tabula Rasa*. Bangkok: Arunwittaya.
_____. (1982). *The Dharmic of emptiness Complete edition*. Bangkok: Thammasapa.
_____. (1986). *Practice guidelines in Suan Mokkhalaram*. Bangkok: Study and practice group.